Patriarhul ecumenic. Istoria unui titlu

Pavel Kuzenkov, master în științe istorice, specialist în istoria Bisericii și cronologia istorică; conferențiar la Facultatea de Istorie din cadrul Universității de Stat din Moscova și la Seminarul Teologic de la Mănăstirea Sretensky, lector la Academia Teologică din Moscova.

Tuturor ne este bine cunoscut titlul complet al Întâistătătorului primei Biserici Ortodoxe Locale după diptic: „Arhiepiscop al Constantinopolului – Noua Romă și Patriarh Ecumenic”. S-ar părea că este de înțeles pentru toată lumea că următorul cuvânt de aici: „ecumenic” nu este altceva decât un titlu bizantin pompos, un tribut adus unei vechi tradiții, deoarece învățătura ortodoxă nu admite nicio altă „jurisdicție universală” decât cea a lui Hristos: așa cum Apostolii, în unanimitate fraternă, dar în mod independent și-au îndeplinit misiunea poruncită lor de Dumnezeu, tot așa și Bisericile Locale întemeiate de ei sunt surori unite în Duhul Sfânt ca părți ale unei Sfinte, Sobornicești și Apostolești Biserici. Dar oamenii care nu sunt familiarizați cu detaliile dreptului canonic și nu cunosc istoria Bisericii percep această formulare într-un mod complet diferit. În opinia lor, care pornește de la sensul de bază al cuvântului „oikumena” („univers”), acest titlu arată ca o recunoaștere oficială pentru primul dintre Patriarhi a rolului de conducător al Ortodoxiei universale. Și acest lucru se întâmplă în timp ce turma sa cuvântătoare din întreaga lume numără aproximativ 6 milioane de oameni [1], adică aproximativ 2% din numărul total al creștinilor ortodocși [2].

Ce înseamnă totuși titlul de „ecumenic”, de unde a apărut și care a fost scopul său real?

Imperiul ca un Univers

În primul rând, trebuie să înțelegem însuși cuvântul „univers” – în greacă οἰκουμένη. Acesta este un participiu pasiv al verbului οἰκέω – „a trăi, a locui, a popula”, împreună cu substantivul „pământ”, omis de obicei. Adică, literalmente acest cuvânt înseamnă „spațiu al pământului care este populat de oameni”. Așa numeau grecii antici lumea pe care o cunoșteau, spre deosebire de regiunile îndepărtate, fie nelocuite, fie populate de barbari sălbatici. De obicei, prin cuvântul „univers” nu se înțelegea întreaga lume, ci doar acea parte a ei în care exista civilizație. Conducătorii marilor regate erau numiți „regi ai lumii”, cum ar fi, de exemplu, Cirus al Perșilor din Biblie (III Ezdra 2, 3). Când civilizația greco-romană a fost unită sub puterea împăraților romani, oikumenă (univers) a început să fie numit Imperiul Roman. Exact în acest sens folosește acest cuvânt Sfântul Apostol Luca atunci când povestește despre Nașterea lui Hristos: „În zilele acelea a ieşit poruncă de la Cezarul August să se înscrie toată lumea” (πᾶσαν τὴν οἰκουμένην – Luca 2, 1). Termenul „oikumena” însemna nu atât un spațiu populat, cât un spațiu cultural al civilizației antice. Alte culturi au avut propriile lor „oikumene” („universuri”) și această noțiune s-a păstrat vie timp de sute de ani. În 1262, de exemplu, când domnitorul bulgar Iacov Svetoslav a trimis Mitropolitului Chiril al II-lea al Întregii Rusii o copie a Pidalionului, el a scris: „Fie ca universul rus să fie luminat de cuvântul tău!”.

Apostolul Luca.
Miniatură de carte, Germania, secolul X

Iacov Svetoslav.
Monedă de cupru, sec. XIII

Mitropolitul Chiril al II-lea.
Fragment de miniatură
din Cronica ilustrată
a lui Ioan cel Croaznic,
sec. XVI

Când, în anul 325, Sfântul împărat Constantin cel Mare, cel întocmai cu Apostolii, a convocat episcopi din toate din toate părțile Imperiului său la Niceea pentru a discuta problemele Bisericii, această întrunire a fost numită „Sinod Ecumenic”. Astfel a luat naștere instituția imperială în cadrul căreia, la îndemnul împăraților, în cazuri deosebit de importante, episcopi din toate colțurile vastului stat roman se adunau sub președinția celor mai influenți și respectați ierarhi care, în timp, au început să fie numiți „mai

marii părinților” – Patriarhi.

Epitetul „ecumenic”, în sensul de „național, imperial, referitor la întregul stat”, a devenit deosebit de răspândit în legislația lui Iustinian cel Mare (527–565). Cuvintele „univers, universal” sunt întâlnite în mod constant în legile sale pentru a desemna întregul teritoriu al Imperiului. Iar în cea de-a 109 novelă din anul 541, împăratul oferă o explicație exhaustivă a celor mai înalte instituții ecleziastice – Sinoadele Ecumenice și Patriarhiile: „Atât Părinții, cât și noi, îi numim eretici pe cei care aparțin diferitelor erezii... și, în general, pe toți cei care nu sunt membri ai Sfintei a lui Dumnezeu Biserici Catolice și Apostolești, în care toți Preafericiții Patriarhi ai întregului Univers: și din Roma de Vest, și din această cetate împărătească, și din Alexandria, și din Teopolis (Antiohia), și din Ierusalim, precum și toți Preasfinții Episcopi din subordinea lor susțin în unanimitate credința și tradiția apostolică” [3].

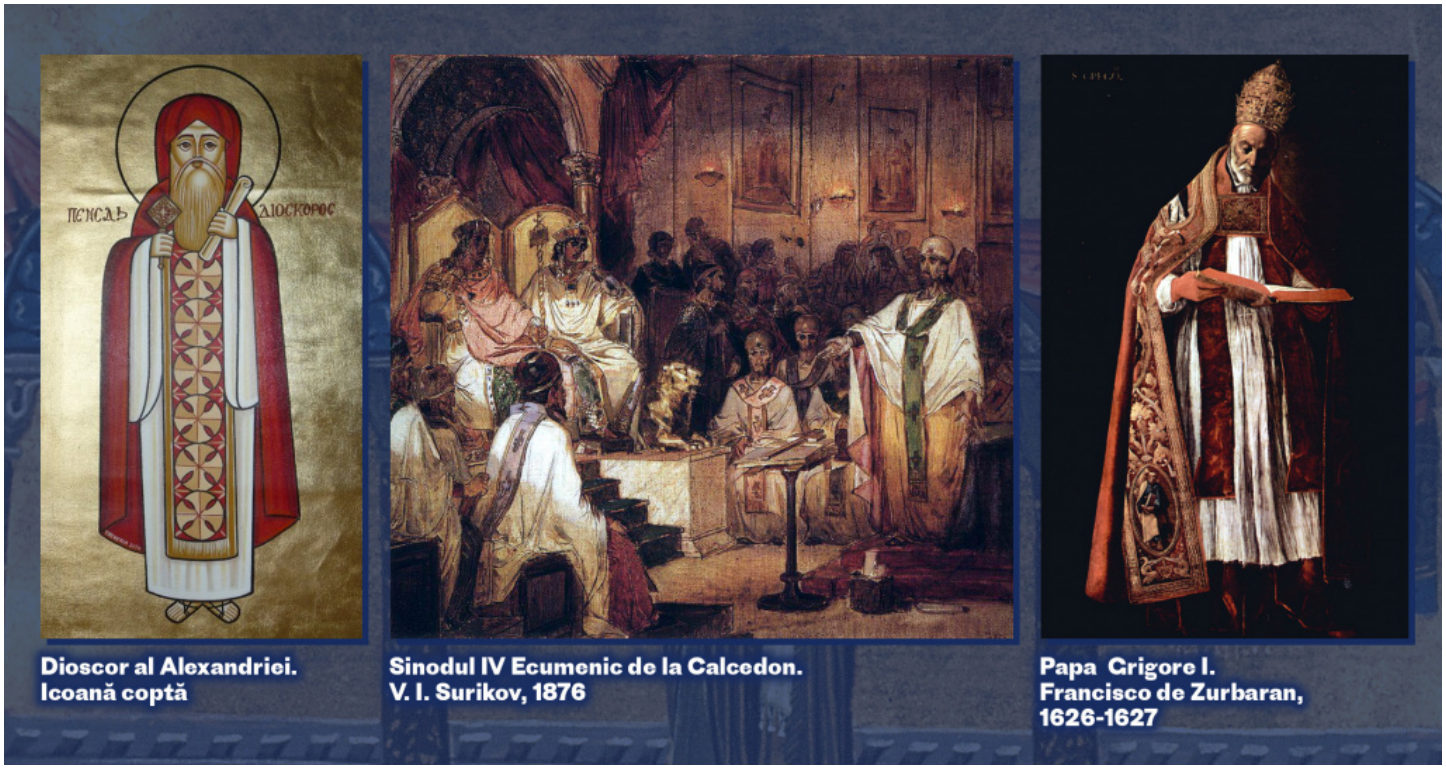
Astfel, din punctul de vedere al legislației imperiale, credința ortodoxă este proclamată în unanimitate de cei cinci „Patriarhi ai Universului” și de episcopii subordonați acestora; tocmai pentru mărturisirea acestui consimțământ împărații convoacă Sinodele Ecumenice. Ordinea cinstirii Patriarhilor este definită de canoane (3 Sin. II ec.; 28 Sin. IV ec.; 36 TruL) și consacrată în legile Imperiului Roman (Codex Iustiniani, I.1.7, I.2.16; Novella Iustiniani 131 etc.): Roma — Constantinopol — Alexandria — Antiohia — Ierusalim. Este important de remarcat faptul că această listă cu cinci scaune patriarhale nu limitează nicidecum numărul de Biserici Ortodoxe Locale autocefale: ea nu include numai Bisericile Ortodoxe care la acea vreme se aflau dincolo de granițele Imperiului (Biserica Georgiană și Biserica din Aquileia), ci și Bisericile independente din interiorul său (Biserica Ciprului, Biserica din Cartagina și Biserica din Justiniana Prima). Pentarhia, conform lui Iustinian, simboliza unitatea Bisericii Ortodoxe, ai cărei garanți

erau Întâistătătorii scaunelor arhierești cu cea mai mare autoritate din Imperiu.

Iar lucrul cel mai important este că toți cei cinci Patriarhi erau considerați „Ecumenici”.

De la cei cinci „Patriarhi ai Oikumenei” la un singur „Patriarh Ecumenic”

În izvoarele care au ajuns până la noi, epitetul „ecumenic” atribuit unui arhiereu se regăsește pentru prima dată în actele așa-numitului sinod tâlhăresc de la Efes din 449: în discursul său, Episcopul Olympius de Evaz l-a numit pe liderul acestui pseudosinod scandalos, Dioscor al Alexandriei, „sanctitatea sa părintele nostru și arhiepiscop ecumenic al marii cetăți ai Alexandriei” [4]. Doi ani mai târziu, la Sinodul de la Calcedon, delegații Papei Leon cel Mare au semnat în numele „domnului nostru, prefericitului bărbat apostolic al Bisericii Ecumenice, episcop al orașului Roma” [5].

În izvoarele care au ajuns până la noi, epitetul „ecumenic” atribuit unui arhiereu se regăsește pentru prima dată în actele așa-numitului sinod tâlhăresc de la Efes din 449: în discursul său, Episcopul Olympius de Evaz l-a numit pe liderul acestui pseudosinod scandalos, Dioscor al Alexandriei, „sanctitatea sa părintele nostru și arhiepiscop ecumenic al marii cetăți ai Alexandriei” [4]. Doi ani mai târziu, la Sinodul de la Calcedon, delegații Papei Leon cel Mare au semnat în numele „domnului nostru, prefericitului bărbat apostolic al Bisericii Ecumenice, episcop al orașului Roma” [5].

Cu toate acestea, numai în legile lui Iustinian (începând cu anul 530) formula „Patriarhul Ecumenic” a început să fie aplicată oficial arhiepiscopilor Constantinopolului – a Noii Rome [6]. Această inovație nu a fost observată imediat în afara granițelor Bizanțului dar când a fost observată, a provocat imediat o

reacție furioasă din partea scaunului de la Roma. Sfântul Papă Grigore I a văzut în cuvântul „ecumenic” pretențiile Constantinopolului de a domina în Biserică, lucru despre care i-a scris cu amărăciune Sfântului Evloghie al Alexandriei [7]. Drept răspuns, Evloghie, la fel ca și Patriarhul de atunci al Constantinopolului, l-au asigurat pe Papa că acesta nu era altceva decât un titlu ceremonial pompos și că, desigur, adevăratul lider al creștinilor din întreaga lume este el, Întâistătătorul scaunului apostolic...

Înțelegerea faptului că toate scaunele patriarhale sunt ecumenice s-a păstrat în Bizanț de-a lungul secolelor. Astfel, la Sinodul VII Ecumenic, reprezentantul Patriarhului Ierusalimului, Ioan, i-a numit pe Patriarhi „păstori ai universului” [8]. Iar Sfântul Teofan Mărturisitorul († 818), în prefața faimoasei sale „Cronografii”, scrie că va indica anii „arhiereilor din marile scaune ecumenice – și anume de la Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, atât a celor care au păstorit Biserica în dreapta credință, cât și a celor care au condus-o în erezie ca niște tâlhari” [9].

Este caracteristic faptul că în secolul al IX-lea, la întrebarea directă despre semnificația titlului „Ecumenic”, pusă de trimisul papal la Constantinopol Anastasie Bibliotecarul, i s-a răspuns că Patriarhul este numit ecumenic (oekumenicus, universalis) nu pentru că ar fi episcop peste toată lumea, ci pentru că are puterea de stăpânire asupra uneia dintre părțile lumii locuite de creștini [10].

Sinodul VII Ecumenic.
Miniatură de carte. Cronica lui Manase, sec. XIV

Sfântul Teofan Mărturisitorul.
Fragment de frescă, Macedonia,
secolul al XVII-lea

Ulterior, canoniștii bizantini Teodor Balsamon (sec. XI) și Matei Vlastar (sec. XIV) au subliniat că între cei cinci Patriarhi au fost distribuite „regiunile celor patru climate ale universului”, cu excepția „micilor Biserici”: Bulgară, Cipriotă și Georgiană, care nu erau subordonate niciunuia dintre Patriarhi. Niciunui Patriarh nu i s-a permis „nici să întemeieze o stavropighie într-o țară subordonată altui Patriarh și nici să ia de acolo un cleric, pentru a nu încălca drepturile Bisericilor” [11].

Dar, în ciuda tuturor acestor lucruri, în legislația imperială și în nomocanoanele bizantine a apărut ideea privilegiilor speciale, unice ale Constantinopolului. De exemplu, în Nomocanonul în XIV titluri, ediția din 880, citim următoarele (titlul I, cap. 5): „Despre rangul Patriarhilor... și despre faptul că cetatea Constantinopolului este capul tuturor Bisericilor vezi prima carte a Codexului, titlul 1, secțiunea 7; titlul 2, secțiunile 6, 20 și 24; precum și primul titlu din Novele, secțiunea 2 și titlul 2, secțiunea 3. Iar în secțiunea a 16 a celui de-al doilea titlu al primei cărți [a Codexului] se spune că cetatea Constantinopolului are prioritate asupra tuturor” [12]. „Epanagoga” împăratului Vasile I (886) repetă ideile din textul de mai sus. În aceasta se spune că: „Scaunul din Constantinopol, împodobit cu împărăție, a fost proclamat cel dintâi prin decizii sobornicești; urmând acestora, legile divine prescriu ca și disputele care se întâmplă în alte scaune să fie aduse spre cercetarea și judecata sa” [13]. Este caracteristic faptul că niciunul dintre textele enumerate în Nomocanon nu vorbește despre Constantinopol ca despre un „cap al tuturor Bisericilor și niciuna dintre legi nu prevede jurisdicția universală a scaunului din Constantinopol. Însă dacă vorbim despre teritoriul Imperiului, în acest caz afirmațiile din Nomocanon și Epanagogă sunt corecte”.

Ideea este că, până în secolul al IX-lea, Bizanțul își pierduse toate posesiunile din Orient și din Occident, iar granițele sale au coincis de fapt cu teritoriul jurisdicției canonice a Patriarhiei Constantinopolului. Iar întrucât sfera de acțiune a codurilor legislative a fost limitată, prin definiție, la teritoriul Imperiului, privilegiile Constantinopolului menționate acolo sunt limitate de însuși acest teritoriu. Și acestui lucru îi corespunde perfect titlul său de „Ecumenic, unde prin „oikumene” se înțelege, ca de obicei, Imperiul Roman (Bizantin)”.

De la „millet bashi” la „lider al Ortodoxiei universale”

În 1453 Imperiul Bizantin a căzut. Constantinopolul a devenit capitala unui stat islamic – Imperiul Otoman. Toate Patriarhiile ortodoxe s-au unit din nou într-un singur stat, dar, de data aceasta, în baza unor temelii juridice diferite. Întrucât legea Sharia nu se aplica creștinilor și evreilor, aceștia au fost împărțiți în comunități etno-religioase autonome (milete) în fruntea cărora se aflau conducătorii lor spirituali. Unul din astfel de „millet-bashi” a devenit și Patriarhul Constantinopolului, pe care turcii l-au silit să se mute din Hagia Sofia în cartierul Fanar. În conformitate cu legile turcești, el a primit dreptul de jurisdicție asupra tuturor creștinilor ortodocși care trăiau sub stăpânirea Înaltei Porți. Profitând de noul lor statut, Patriarhii fanarioți au început să intervină activ în treburile altor Biserici Ortodoxe Locale, dar s-au confruntat cu opoziția fermă, canonică, din partea Întâistătătorilor acestora. Aceasta a fost exprimată pe scurt și în mod clar de Patriarhul Alexandriei Meletie Pigas în epistola din 1592 către Ieremia al II-lea al Constantinopolului: „Niciun scaun patriarhal nu este subordonat altuia” [14].

Epistola a fost scrisă în contextul încercărilor lui Ieremia de a se afirma ca lider al Ortodoxiei universale în dialogul cu protestanții care, în acea perioadă, căutau în mod activ aliați în lupta lor acerbă împotriva papalității. „Biserica Ecumenică este patria Bisericilor și ocârmuiește în cunoștință de cauză... A primit conducerea în Ortodoxie și a fost pusă în frunte” — îi asigura Ieremia al II-lea pe teologii din Tübingen în 1576 [15].

Profitând de protecția autorităților musulmane și călcând în picioare canoanele ortodoxe, fanarioții au încercat să dea titlului de „Patriarh Ecumenic” un conținut real, prezentând Constantinopolul drept lider al întregii lumi ortodoxe. În noiembrie 1872, ambasadorul rus la Înalta Poartă, contele N. P. Ignatiev, comentând situația din jurul Patriarhiei Ierusalimului, a raportat Ministerului Afacerilor Externe următoarele: „Dorința de a ridica scaunul patriarhal al Constantinopolului mai presus de toate celelalte, de a-i conferi o întâietate similară cu cea a scaunului Papei în lumea occidentală și de a trata proprietatea altor Biserici ca proprietate proprie se manifestă din ce în ce mai mult în fațiunea grecilor fanarioți. Această fațiune speră că, după ce va deveni stăpână a lumii ortodoxe, va pune mâna pe bogăție în folosul fanarioților laici care dețin controlul asupra Patriarhiei Ecumenice” [16].

Patriarhul Meletie I
al Alexandriei (1549-1601)

Patriarhul Ieremia al II-lea Tranos
al Constantinopolului

Contele N. P. Ignatiev.
B. M. Kustodiev, 1902

În același timp, este caracteristic faptul că Patriarhii Constantinopolului au condamnat cu tărie și fără echivoc încercările Romei papale de a-și justifica supremația asupra celorlalte Biserici. Epistola Patriarhală și Sinodală din 1895 prevede în mod direct următoarele: „Fiecare dintre Bisericile Autocefale din Răsărit și de la Apus a fost pe deplin independentă și autonomă în perioada celor șapte Sinoade Ecumenice. Atât episcopii Bisericilor autocefale din Răsărit, cât și episcopii din Africa, Spania, Galia, Germania și Marea Britanie și-au condus Bisericile prin propriile sinoade locale; episcopul Romei, care era el însuși obligat să se supună deciziilor sinodale, nu avea niciun drept de intervenție. Iar atunci când au apărut probleme importante care necesitau soluționarea din partea întregii Biserici, se convoca un Sinod Ecumenic, care singur a fost întotdeauna și rămâne cea mai înaltă autoritate din Biserică. Aceasta este vechea organizare a Bisericii” [17].

Căderea Imperiului Otoman a dat naștere în lumea greacă la iluzia unei realizări iminente a „Marii idei”, aceea a restaurării Bizanțului, cu ajutorul Antantei victorioase. În acest context, în interiorul Fanarului s-a născut ideea de a transforma Patriarhia Ecumenică într-un centru creștin interbisericesc universal. În data de 11 februarie 2021 (29 ianuarie pe stil vechi), Sinodul din Constantinopol, condus de locum tenens al tronului patriarhal, vacant din toamna anului 1918, s-a adresat „Către Bisericile lui Hristos de peste tot” cu propunerea de a crea, după exemplul Societății Națiunilor, un fel de Societate pancreștină a Bisericilor (în greacă Κοινωνία este un cuvânt care înseamnă nu numai „unire, societate”, ci și „comuniune bisericească, părtășie”, ceea ce i-a conferit o conotație specială) „pentru pregătirea și realizarea mai ușoară, cu ajutorul lui Dumnezeu, a unirii binecuvântate” a creștinilor de toate confesiunile [18]. Acest proiect ambițios a atras aprobarea multor ierarhi ortodocși și a trezit un interes viu al arhiepiscopului luteran suedez Nathan Söderblom, unul dintre fondatorii mișcării ecumenice. Au

început negocierile cu privire la pregătirea în 1925, la aniversarea a 1600 de ani de la Sinodul din Niceea, a unui „Sinod Ecumenic” pancreștin.

Dar politica a împiedicat realizarea acestor vise. Războiul greco-turc s-a încheiat cu expulzarea trupelor Antantei din Constantinopol și deportarea populației grecești de pe teritoriul Turciei, reformate de Kemal Ataturk. La Conferința de la Lausanne din 1923, kemaliștii au insistat și asupra expulzării Patriarhiei „grecești”. Atunci a fost nevoie ca titlul de „Ecumenic” să fie folosit în scopuri complet diferite: delegația greacă, condusă de E. Venizelos, a declarat că „Patriarhia Ecumenică are întâietate între toate Bisericile Ortodoxe... În probleme de credință, morală creștină și drept bisericesc, opinia și autoritatea Patriarhiei Ecumenice sunt decisive” [19]. Sub presiunea francezilor și a britanicilor, turcii au făcut concesii: Patriarhului și fanarioților li s-a permis să rămână la Istanbul cu condiția renunțării la orice politică. Dar au fost nevoiți să renunțe la „Sinodul Ecumenic”...

În secolul trecut, poziția Patriarhului Ecumenic în Turcia nu s-a consolidat deloc. Dimpotrivă, populația greacă din Fanar a scăzut brusc și acum pe teritoriul canonic pe care Sinodul de la Calcedon l-a subordonat Constantinopolului în urmă cu 1570 de ani, Patriarhul Ecumenic aproape că nu mai are enoriași. Majoritatea păstoriților săi se află acum pe teritoriul Americii și al Europei de Vest. Această stare a lucrurilor are nevoie de o justificare. Astfel în operele canoniștilor din Constantinopol, la început timid, iar apoi din ce în ce mai deschis, a început să se exprime ideea că arhiereului împodobit cu titlul de „Ecumenic” i se cuvine să aibă și o jurisdicție „ecumenică”. Pentru a justifica această teză sunt

selectate orice episoade din trecut, vechile precedente sunt desprinse din context, iar canoanele bisericești, care au fost explicate de mult timp, sunt interpretate greșit. Dar în mod special este exploatat vechiul titlu.

În 2008, adresându-se Adunării Parlamentului European, Patriarhul Bartolomeu a spus: „Ca instituție pur spirituală, Patriarhia noastră Ecumenică exercită cu adevărat o slujire apostolică universală, căutând să ridice și să lărgească conștiința familiei omenești: să aducă înțelegerea faptului că trăim cu toții într-o casă comună. În sensul cel mai de bază, tocmai aceasta înseamnă cuvântul „universal”, deoarece „oikumene” înseamnă lumea locuită, pământul conceput ca o casă în care trăiesc toate popoarele, triburile și limbile”.

Pentru publicul vorbitor de limbă engleză cuvântul „ecumenical” – „universal”, care face parte din titlul patriarhal al lui Bartolomeu, are o conotație specială asociată cu binecunoscuta mișcare protestantă pentru unitatea tuturor creștinilor. Dacă în vocabularul eclesiastic rus termenii „universal” și „ecumenic” sună ca niște antipozi, în engleza și în greaca nouă cuvântul folosit este același. Iar în textele scrise de actualii apologeți ai „noii eclesiologii”, este din ce în ce mai dificil să se facă distincția între cele două sensuri. Termenul vechi din vremea lui Iustinian cel Mare, care arăta rolul special al celor cinci Patriarhi Ecumenici ai Imperiului ca stâlpi și garanți ai Ortodoxiei, s-a transformat într-un mod imperceptibil în „Patriarhul Ecumenic” care combină pretențiile la statutul de „lider al lumii ortodoxe” [20] cu pretențiile rolului unui lider „supraconfesional” al întregului creștinism. Și nu este o coincidență faptul că inițiativa recent exprimată a Patriarhului Bartolomeu despre o întâlnire a liderilor bisericești în 2025 – la următoarea aniversare jubiliară a Primului Sinod Ecumenic – a fost să se elaboreze în cadrul acesteia un „more determined ecumenical course” („un curs ecumenic mai hotărât”.)

Referințe:

1. În versiunile rusă și engleză ale „Wikipedia” – aproximativ 5,3 milioane, în versiunea greacă – aproximativ 6,6 milioane.

2. 300 de milioane conform „Wikipedia” rusă, care face referință la Juergensmeyer M., Roof W. C. (ed.). Encyclopedia of Global Religion. Los Angeles: SAGE Publications, 2012. Vol. 1. P. 319; versiunea greacă vorbește de 200 până la 260 milioane, iar versiunea engleză de 220 de milioane.

3. Corpus Iuris Civilis. T. III: Novellae. Berlin, 1963 (8 ed.). P. 518.

4. Acta Conciliorum Oecumenicorum. T. II.3.1. Berlin; Leipzig, 1935. P. 187; Деяния Вселенских Соборов. Т. 3. Казань, 1908. С. 168 (Faptele Sinoadelor Ecumenice. Vol. 3, Kazan, 1908, pag. 168).

5. Acta Conciliorum Oecumenicorum. T. II.1.2. Berlin; Leipzig, 1933. P. 141; T. II.3.2. 1936. P. 415–416; Деяния Вселенских Соборов. Т. 4. Казань, 1908. С. 56 (Faptele Sinoadelor Ecumenice. Vol. 4, Kazan, 1908, pag. 56).

6. Vezi: Codex Iustiniani, I.2.24; I.1.7.

7. Epistula 9, cap. 12.

8. Acta Conciliorum Oecumenicorum. Series 2. T. III.1. Berlin; New York, 2008. P.188–189; Деяния Вселенских Соборов. Т. 7. Казань, 1909. С. 80 (Faptele Sinoadelor Ecumenice. Vol. 7 Kazan, 1909, pag. 80).

9. Theophanis Chronographia / Ed. C. De Boor. Leipzig, 1883. Vol. 1. P. 3.

10. Acta Conciliorum Oecumenicorum. Series 2. T. III.1. Berlin; New York, 2008. P.1–2; Деяния Вселенских Соборов. Т. 7. Казань, 1909. С. 26 (Faptele Sinoadelor Ecumenice. Vol. 7 Kazan, 1908, pag. 26).

11. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων. Ἀθῆναι, 1992. Τ. 6. Σ. 257–258.

12. Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta / Ed. I. B. Pitra. Romae, 1868. T. II. P. 462–463; Нарбеков В. Номоканон Фотия с толкованиями Вальсамона. Казань, 1899. Ч. 2. С. 56–58 (Narbekov V. Nomocanonul lui Fotie cu tâlcuirile lui Balsamon, Kazan, 1899, Partea a II-a, pag. 56-58).

13. Collectio librorum juris Greco-Romani ineditorum / Ed. C. E. Zachariae von Lingenthal. Lipsiae, 1852. P. 66–68.

14. Μεθόδιος (Φούγιας), μητρ. Ἐπιστολαί Μελετίου Πηγᾶ, Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (1590–1601). Αθῆναι, 1976. Σ. 19, 21.

15. Καρμίρης Ι. Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τ. 1. Ἀθῆναι, 1960. Σ. 476.

16. Каптерев Н. Ф. Сношения Иерусалимских патриархов с русским правительством. СПб., 1898. Ч. 2. С. 804 (Kapterev N.F. Relațiile Patriarhilor Ierusalimului cu guvernul rus. Sankt Petersburg, 1898, partea a II-a, pag. 804).

17.**https://azbyka.ru/otechnik/bogoslovie/okruzhnoe-patriarshee-i-sinodalnoe-poslanie-konstantinopolskoj-tserkvi-po-povodu-entsikliki-lva-13-o-soedinenii-tserkvej-ot-20-iyunja-1894-goda/**

18. Καρμίρης Ι. Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα… Τ. Β′. Ἀθῆναι, 1953. Σ. 957–960

19. Lausanne Conference on Near Eastern Affairs (1922–1923). Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. London, 1923. P. 324, 335.

20. Exact așa, „leader of the Orthodox world”, l-a numit Secretarul de Stat american Mike Pompeo pe Patriarhul Bartolomeu pe contul său de Twitter în noiembrie 2020 — URL: **https://www.ekathimerini.com/news/259272/pompeo-hails-patriarch-as-key-partner/**

21. Church Times, 19 February 2021. URL: **https://www.churchtimes.co.uk/articles/2021/19-february/news/world/after-1700-years-let-s-talk-again-says-ecumenical-patriarch**

O sursă: https://mospat.ru/ro/authors-analytics/87448/